

מעוז צור ישועתי למשורר ושמו מרדכי

אפרים חזן

מבוא

חג החנוכה חביב היה על הפייטנים לאורך כל הדורות, ופיוטים רבים נכתבו לכבודו הן במסגרות ליטורגיות (פיוטים שנכתבו כדי להשתלב בתפילה במקום קבוע) והן במסגרות פתוחות יותר. הפיוטים מגוונים ביותר: מהם המספרים על נס החנוכה ומהם המבקשים להציב את חג החנוכה כדוגמה וכסמל לגאולה העתידה. פיוטים אלו קושרים בין חנוכת החשמונאים לחנוכה לעתיד לבוא ובין אור הנרות לאור הגאולה; ויש שהם קושרים את האור ואת מנורת החנוכה גם לחזון המנורה של זכריה, הלוא הוא הפטרת שבת חנוכה ("רני ושמחי", זכריה ב, יד ואילך). גם חנוכת המשכן וקרבות הנשיאים משתלבים בכלל הפיוטים. נושא אחר שפייטנים בנו עליו רבים מפיוטיהם הוא הלכות החנוכה – החל בפיוט הקדום ועד לשירת הרב קוק.

'מעוז צור ישועתי' הוא פיוט לחנוכה הנאמר לאחר הדלקת הנרות במנהגי אשכנז. בזמנו "אומץ" הפיוט גם בקהילות ספרדיות ומזרחיות שונות – בעיקר בשנות המדינה. פיוט זה שייך לפיוטי הגאולה: הוא עוסק בתקופות היסטוריות שונות בחיי עם ישראל ומתאר את הגאולה שהייתה בכל אחת מהן (ראו בעיון להלן).

זהו פיוט סטרופי בן שש מחרוזות. בנוסחים מסוימים נשמטה המחרוזת האחרונה, ולפי עדותו של בעל סידור עבודת ישראל "אין חרוז זה בשום סדור ישן גם אינו מן המחבר אלא הוספת אחרון". בנוסחים אחרים נוספו מחרוזות אחרות, אך אלו לא נקלטו בסידורים הרגילים.

כל אחת ממחרוזות הפיוט חורזת לעצמה ובכל אחת ארבעה טורים: שלושת הטורים הראשונים מתחלקים לשתי צלעות, ואילו הטור הרביעי מתחלק לשלוש והחריזה הפנימית בו מתגוונת.

מבנה החריזה: א/ב א/ב ב/ב ג/ג/ב ד/ה ד/ה ה/ה ו/ו/ה

משקל: שש הברות דקדוקיות בצלע, כלומר השוואים הנעים והחטפים מצטרפים להברה שאחריהם ואין להם מעמד בפני עצמם (המילה 'ישועתי' למשל היא בת שלוש הברות: 'ישו-ע-תי').

הפיוט וביאורו

מְעוֹז צוֹר יְשׁוּעָתִי / לְךָ נֶאֱמַר לְשִׁבְחִי.
תִּכְוֶן בֵּית תְּפִלָּתִי / וְשֵׁם תְּוֹדָה נִזְבַּחִי.
לְעֵת תִּכְוֶן מְטִבְחִי / מִצָּר הַמְּנַבְּחִי.
אֶז אֶגְמֹר / בְּשִׁיר מְזֻמֹּר / חֲנֻכַּת הַמְּזַבְּחִי:

מעוז צור ישועתי – כינוי לקב"ה על פי תהלים לא, ג: "הֲיִהָ לִי לְצוֹר מְעוֹז לְבֵית מְצוּדוֹת לְהוֹשִׁיעֵנִי", ופירש רד"ק: "מפני רודפי שלא ישיגוני, ואעוז בך כמו שיעוז אדם בצור גבוה". **לך נאה לשבח** – על פי בראשית רבה ו, ב: "לך נאה לומר שירה" – שישאל אמרו שירה על הנסים שעשה הקב"ה עמהם. **תכון** – יתכונן וייבנה. **בית תפילתי** – כינוי לבית המקדש על פי ישעיהו נו, ז: "כִּי בֵּיתִי בֵּית תְּפִלָּה יִקְרָא לְכָל הָעַמִּים". לשון הנקבה בפועל תכון מתייחסת כביכול למילה תפלה על פי תהלים קמא, ב: "תִּכְוֶן תְּפִלָּתִי קְטֹרֶת לְפָנֶיךָ". **ושם** – בבית המקדש. **תודה נזבח** – נקריב קרבן תודה על

הגאולה ועל חנוכת הבית; והוא על דרך תהלים קז, כב: "וַיִּזְבְּחוּ זִבְחֵי תוֹדָה". **לעת תכין מטבח מצר המנבח** – בעת הגאולה ובניין בית המקדש תיעשה נקמה באויב המחרף ומגדף ומבקש בכך להעביר את ישראל על דתם. עוד יש בציור הנביחה רמז לפגיעות ולפרעות. "תכין מטבח" על פי ישעיהו יד, כא. "מצר" כמו "לצר". "המנבח" על פי ישעיהו נו, י; והעניין על פי מדרש ויקרא רבה לג, ו: "את וכלבא שוין... מיד נבח ככלבא..." המדבר בנבוכדנצר המבקש לעבדו כעבודה זרה, ובקשה זו בעיני ישראל כמוה כנביחת כלב. **אז** – בעת הגאולה, בניין בית המקדש והנקמה באויב. **אגמר** – אשלים את שירי, על דרך "גמר את ההלל" (על פי משנה פסחים י, ז). **בשיר מזמור חנכת המזבח** – על פי תהלים ל, א: "מִזְמוֹר שִׁיר חֲנֻכַּת הַבַּיִת לְדָוִד". מזמור זה נאמר במנהגי הספרדים לאחר הדלקת נרות החנוכה.

 רעות שבעה נפשי / בַּיְגוֹן כַּחֵי כָּלָה.
 חיי מָרְרוּ בְּקִשֵׁי / בְּשַׁעְבוֹד מַלְכוּת עֲגָלָה.
 וּבִידוֹ הַגְּדוּלָה / הוֹצִיא אֶת הַסִּגְלָה.
 חיל פְּרָעָה / וְכָל-זָרְעוֹ / יָרְדוּ כְּאֶבֶן מִצוּלָה:

רעות שבעה נפשי – בשעבוד מצרים; על פי תהלים פח, ד: "כִּי שָׁבְעָה בְּרָעוֹת נַפְשִׁי". **ביגון כחי כלה** – על פי תהלים לא, יא: "כִּי כָלוּ בַיְגוֹן חַיֵּי וּשְׁנוֹתַי בְּאַנְחָה"; ורמז אל שמות ב, כג: "וַיִּזְבְּחוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל מִן הָעֶבֶדָה וַיִּזְעָקוּ". **חיי מררו בקשי** – על פי שמות א, יד: "וַיִּמְרְרוּ אֶת חַיֵּיהֶם בְּעֶבְדַּת קִשָּׁה". **בשעבוד מלכות עגלה** – זה שעבוד מצרים. עגלה הוא כינוי למצרים על פי ירמיהו מו, כ: "עֲגָלָה יִפָּה פִּיָּה מִצָּרִים". **ובידו הגדולה** – הקב"ה בכוחו הרב; על פי שמות יד, לא: "וַיִּרְא יִשְׂרָאֵל אֶת הַיָּד הַגְּדוֹלָה אֲשֶׁר עָשָׂה ה' בְּמִצְרַיִם". **הסגלה** – כינוי לישראל שהם עם סגולה; על פי שמות יט, ה: "וְהֵייתֶם לִי סִגְלָה מִכָּל הָעַמִּים". **חיל פרעה וכל זרעו ירדו כאבן מצולה** – על פי שמות טו, ד-ה: "מִרְכַּבַּת פְּרָעָה וְחֵילוֹ יָרָה בָיָם... יָרְדוּ בְּמִצּוֹלֹת כְּמוֹ אֶבֶן". **וכל זרעו** – הם כלל המצרים, שראו בפרעה את אביהם ואלוהיהם.

 דְּבִיר קִדְשׁוֹ הַבִּיאָנִי / וְגַם שֵׁם לֹא שָׁקֵטִיתִי.
 וּבֹא נוֹגֵשׁ וְהַגְּלִנִי, / כִּי זָרִים עֲבַדְתִּי.
 וַיִּין רַעַל מְסַכְתִּי / כְּמַעַט שְׁעַבְרְתִּי.
 קַח בָּבֶל, זָרְבָּבֶל / לְקַח שְׁבָעִים נוֹשְׁעֵתִי:

דביר קדשו – על פי תהלים כח, ב: "בְּנִשְׁאֵי יְדֵי אֵל דְּבִיר קִדְשֶׁךָ", ונדרש במדרש תהלים ל, א (הוא מזמור שיר חנוכת הבית לדוד): "מקום שדיברות יוצאות לעולם, שנאמר כי מציון תצא תורה". **הביאני** – הקב"ה הביאנו לארץ ישראל ולבית הבחירה הוא דביר קודשו; והעניין על פי שמות טו, יז. **וגם שם לא שקטתי** – שבכל ימי בית ראשון והתקופה שקדמה לו לא היו לישראל ימים רבים של שקט ומרגוע. **נוגש** – כינוי לנבוכדנצר על פי ישעיהו יד, ד. **והגלני** – זו גלות בבל. **זרים** – עבודה זרה; על פי דברים לב, טז: "וַיִּקְנְאוּהוּ בְּזָרִים בְּתוֹעֵבַת נְכַעֲסֵהוּ". **ויין רעל מסכתי** – במו ידי מזגתי לעצמי יין מורעל על ידי מעשי הרעים; והציור על פי תהלים ס, ה: "הִשְׁקִיתֵנוּ יַיִן תְּרַעְלָה". **כמעט שעברתי** – הלשון על פי שיר השירים ג, ד: "כְּמַעַט שְׁעַבְרְתִּי מֵהֶם עַד שֶׁמְצָאתִי אֶת שְׂאֵהָבָה נַפְשִׁי";

ועניינו שעת הגאולה הגיעה מהרה כנאמר בטור הבא. **קץ בבל** – קץ גלות בבל. **זרובבל** – היה ביד זרובבל (זכריה ד, ט ועוד). **לקץ שבעים נושעתי** – כאמור בירמיהו כט, י: "כי לפי מלאת לבבל שבעים שנה אפקד אתכם והקמתני עליכם את דברי הטוב להשיב אתכם אל המקום הזה".

כרת קומת ברוש בקש / אגגי בן המדתא.
 ונהיתה לו למוקש / וגאותו נשבתה.
 ראש ימיני נשאת / ואויב שמו מחית.
 רב בניו וקניניו / על העץ תלית:

במחרוזת זו מספר הפייטן על נס הפורים, ופתח ברצונו של המן בן המדתא להרוג את מרדכי ואת כלל ישראל. **ברוש** – כינוי למרדכי היהודי על פי מגילה י ע"ב: "ברוש זה מרדכי שנקרא ראש לכל הבשמים...". ונראה שכיוון הפייטן בכינוי זה גם לכלל ישראל על פי הושע יד, ט: "אני כברוש רענן". עניין הכריתה מתאים לנאמר במגילה: "להשמיד להרג ולאבד את כל היהודים מנער ועד זקן טף ונשים ביום אחד" (אסתר ג, יג). **ונהיתה** – בקשתו להרוג את מרדכי. ונהיתה – צורת הפסק לצורך המשקל. **למוקש** – שהרי סופו שנתלה "על העץ אשר הכין למרדכי" (אסתר ז, י). **וגאותו** – כמסופר באסתר ה, יא. **נשבתה** – כמתואר באסתר ו, יג: "אשר החלות לנפל לפניו... כי נפול תפול לפניו". **ראש ימיני נשאת** – רוממות וגידלת את מרדכי. **ימיני** – משבט בנימין; כינוי למרדכי על פי אסתר ב, ה: "איש ימיני". **ואויב שמו מחית** – המן, שהוא מזרע עמלק, נמחה שמו; והוא על פי דברים כה, יט: "תמחה את זכר עמלק". **רב בניו וקניניו** – בניו הרבים ועושרו שנתגאה בהם; ראו אסתר ה, יא. **על העץ תלית** – מתייחס אל "בניו" על פי אסתר ט, יד. וייחס הפייטן המעשה ישירות לקב"ה אף על פי שבמגילה לא נזכר שם ה'.

יונים נקבצו עלי / אזי בימי חשמנים
 ופרצו חומות מגדלי / וטמאו כל השמנים.
 ומנותר קנקנים / נעשה נס לשושנים.
 בני בינה, ימי שמונה / קבעו שיר ורננים:

יונים נקבצו עלי אזי בימי חשמנים – השוו תפילת 'על הנסים': "בימי מתתיהו בן יוחנן כהן גדול חשמוני ובניו כשעמדה מלכות יון הרשעה על עמך ישראל...". **חשמנים** – הם החשמונאים, ותפס הפייטן לשון מקרא על פי תהלים סח, לב. **ופרצו חומות מגדלי** – ראו משנה מידות ב, ג "ושלוש עשרה פְּרָצוֹת היו שם שפרצום מלכי יון, חזרו וגדרום...". **וטמאו כל השמנים** – על פי בבלי שבת כא ע"ב: "שכשנכנסו יונים להיכל טמאו כל השמנים שבהיכל". **ומנותר קנקנים** – מכל השמנים שהיו במקדש "בדקו ולא מצאו אלא פך אחד שהיה מונח בחותמו של כהן גדול, ולא היה בו להדליק אלא יום אחד" (בבלי שבת שם). **נעשה נס** – כנאמר שם: "ונעשה בו נס והדליקו ממנו שמונה ימים". **לשושנים** – כינוי לכנסת ישראל על פי שיר השירים ב, ב: "כְּשׁוֹשָׁנָה בֵּין הַחוּחִים"; וראו רש"י לתהלים סט, א: "על ישראל שהם כשושנה בין החוחים, שהחוחים מנקבין אותם...". **בני בינה** – הם חכמי ישראל על פי דברי הימים א יב, לג ומדרש הפסוק בבראשית רבה כו, צט. השוו גם פיוט הרשות לחזרת הש"ץ לימים נוראים ולמועדים במנהגי אשכנז "מסוד חכמים

ונבונים ומלמד דעת מבינים". **קבעו שיר ורננים** – על פי בבלי שבת שם: "לשנה אחרת קבעום ועשאוים ימים טובים בהלל והודאה", והשוו תפילת 'על הנסים': "וקבעו שמונת ימי חנוכה אלו להודות ולהלל לשמך הגדול".

חֲשֵׁף זְרוּעַ קִדְשֶׁךָ / וְקָרַב קֶץ הַיְשׁוּעָה.
 נִקְּם נִקְמַת עֶבְדֶיךָ / מִמְּלָכוֹת הַרְשָׁעָה.
 כִּי אֶרְכָּה הַשָּׁעָה / וְאֵין קֶץ לְזֹאת הַרְעָה.
 דְּחָה אֲדָמוֹן בְּצַל צִלְמוֹן / הֶקֶם רוּעִים שְׁבָעָה.

חשוף זרוע קדשך – על פי ישעיהו נב, י: "חֲשֵׁף ה' אֶת זְרוּעַ קִדְשׁוֹ לְעֵינַי כָּל הַגּוֹיִם וְרָאוּ כָּל אֲפָסַי אֶרֶץ אֶת יְשׁוּעַת אֱלֹהֵינוּ". **וקרב קץ הישועה** – השוו שיר השירים רבה ב, ח: "הואיל והוא חפץ בגאולתכם אינו מביט בחשבונותיכם, אלא מדלג על ההרים..."; ולשון "קֶץ" ראו גם בבית ג', והוא על פי דניאל יב, ו ועוד. **נקם נקמת עבדיך** – ראו תפילת 'אבינו מלכנו': "נקום נקמת דם עבדיך השפוך", והשוו תפילת 'אב הרחמים' שלפני הכנסת ספר תורה במנהגי האשכנזים. **ממלכות הרשעה** – השוו תפילת 'על הנסים': "כשעמדה מלכות יון הרשעה...". **כי ארכה השעה ואין קץ לזאת הרעה** – שמכל הגלויות והצרות שנמנו במחרוזות הקודמות נגאלנו במהרה, ואילו הגלות האחרונה נמשכת לאין קץ. הגרסה הרווחת "למי הרעה" אינה תואמת את המשקל. **דחה** – הפל ומגר. **אדמון** – כינוי לעשו על פי בראשית כה, כה. בספרות חז"ל ובפיוט לדורותיו כינוי זה מציין את מלכות רומי ואת מלכויות הנוצרים. כינוי זה עצמו משמש בפיוט של הקליר לראש השנה, והביאו רש"י בפירושו לתורה בבראשית ל, כב. **בצל צלמון** – החוסה בצל הצלם והצלב. מילת 'צלמון' על פי תהלים סח, טו, והיא מתקשרת בצליליה אל המילה 'צלמוות'. **הקם רועים שבעה** – על פי מיכה ה, ד; והרועים מציינים הנהגה רמה לעם ישראל כנגד כל אויביו בעת הגאולה.

עיון ודין

בתיאור השיר העלינו את בעיית הנוסח ואת הטענה כי המחרוזת האחרונה היא תוספת מאוחרת. ואולם מאחר שמחרוזת זו זכתה להתקבל ברוב הסידורים ומאחר שהיא משתלבת יפה באווירה ובהקשר ומשקלה מדויק – נתייחס אל השיר בנוסחו המקובל. עם זה נזכור היטב את הערתו של בעל סידור עבודת ישראל שהובאה לעיל כשנבוא לשקול את ההשערה העולה במקומות שונים על זמנו של המחבר. השערה זו אומרת כי המחבר האנונימי 'מרדכי' – כפי שהשם מצטרף מן האקרוסטיכון (האותיות הראשונות של בתי השיר) – פִּינּוֹן דבריו נגד המלך פרידריך ברברוסה שהיה אדמוני, ומכאן הבקשה "דחה אדמון / בצל צלמון". ברם אם תוספת מאוחרת לפנינו, הרי שאין לדברים אחיזה במציאות. מי שמכיר את השירה והפיוט ואת המאפיינים הפואטיים שלהם ידחה טענה זו מכול וכול מטעמים ספרותיים: אחד מן היסודות הפואטיים המרכזיים בפיוט לדורותיו הוא השימוש בכינויים. הכינוי 'אדמון' כבר קיים בפיוט מאות שנים קודם לפיוטנו, ובכלל זה בפיוט הנאמר בתפילות ראש השנה במנהגי אשכנז ששם צמח פיוטנו. בתיאור הצבענו על כך שאף רש"י ציטט מפיוטו של ר' אלעזר הקליר בפירושו לבראשית. נמצא שאין לנו אלא לדחות את הקשר בין הפיוט למלך שהוזכר.

פייטנו חי כנראה באמצע המאה השלוש-עשרה, וזאת על סמך המקורות הקדומים ביותר שבהם מופיע הפיוט ועל סמך העובדה שהוא כתב את פיוטו במשקל המיוחד לשירת הקודש הספרדית,

הוא משקל ההברות הדקדוקי שהוצג לעיל בתיאור השיר (וראו א' חזן, תורת השיר בפיוט הספרדי, ירושלים תשמ"ו, עמ' 47). כלומר הפיוט נכתב בתקופה שהשפעת שירת ספרד הגיעה לאשכנז.

מראשי המחרוזות בפיוטנו מצטרפת החתימה 'מרדכי', ולזה נוסף הצירוף 'חזק' העולה מן המחרוזות האחרונה. חתימת השם מבליטה את המבנה: חמש מחרוזות בנות ארבעה טורים כל אחת ועוד מחרוזת מסיימת – שכאמור היא בסימן שאלה. התבנית חופפת היטב את התוכן הבנוי על תקופות היסטוריות בחיי עם ישראל ועל הגאולה שהייתה בימים ההם, והקדיש הפייטן מחרוזת לכל תקופה: גלות מצרים, גלות בבל, סיפור המגילה וכמובן סיפור החנוכה שהוא עיקר העניין במעמד הדלקת הנרות. המחרוזת הראשונה היא מעין הקדמה של תודה לקב"ה ("לך נאה לשבח") שהוא מגן לישראל ומושיעם ("מעוז צור ישועתי"), ועיקר התקווה בה היא קרבן התודה לעתיד לבוא שיוקרב בחנוכה המזבח לעת הגאולה השלמה. על בקשה זו, בהדגשת יסוד הנקמה באויב, חוזרת המחרוזת האחרונה הנחשבת לתוספת. יש המסתייגים מביטויי הנקמה באויב המופיעים בפיוטנו. ברם אם נזכור שהפיוט נכתב בתקופה של גזרות ורדיפות אכזריות – תקופת מסעי הצלב המאוחרים, נבין שבקשת עונש לאויב הפוגע היא חלק מבקשת הגנה מפרעות דומות בעתיד על רקע מעשי האכזריות הנוראיים של הפורעים, כמתואר בספר גזרות אשכנז וצרפת (עיינו א"מ הברמן, ירושלים תשל"א).

המסגרת ההיסטורית על ארבעת פרקיה משמשת דוגמה וסמל לתקווה המובעת במחרוזות הפתיחה, והדברים נקשרים ומתחברים ברקמה מסועפת אל מקורות המקרא וספרות חז"ל, כפי שהובא במפורט בתיאור השיר. במרקם זה בולט השימוש בכינויים: עיקרם של הכינויים הוא לציין דבר או דמות לא בשם הישיר אלא בדרך אחרת המתקשרת לעניין – כגון תכונה או מעשה ואף דימוי או ביטוי המתקשרים אל השם המכונה. בשונה מן השם השכיח והשגרתני, הכינוי מביא את הקורא לחשוב על המשמעות הטמונה בו ומבליט צד כלשהו בשם או בדמות המתקשר אל עניין השיר. כך למשל הכינוי הראשון בשירנו "מעוז צור ישועתי": כינוי זה פונה אל הקב"ה שהוא מושיע ומגן, ובחינה זו היא המתאימה לשירנו מצד תכנוו ומצד הבקשה העולה בו. עוד יש בכינוי זה קשר לפסוק המקראי שהוא מיוסד עליו (ראו פירוט בביאור) על הפרשנויות ועל המדרשים הנלווים אל הפסוק.

נקודה מעניינת היא שאלת הדובר והנמען: הפנייה בפתיחת השיר ממענת את הנאמר לקב"ה בדיבור ישיר בלשון נוכח כדרך סגנון התפילה. ואולם במחרוזות השנייה והשלישית עובר הדובר לדבר על הקב"ה בגוף שלישי. השינוי בהתייחסות אל הנמען וכן חילופי העמדה של הדובר הם מן המאפיינים של שירת הקודש (ראו בהרחבה א' חזן, תורת השיר בפיוט הספרדי, עמ' 268–274). השינוי במעמדו של הנמען משקף את המתח בין קרבה למרחק בפנייתנו בתפילה אל בורא עולם: מצד אחד אנו פונים אל אלוהינו ואלוהי אבותינו שהתורה הבטיחתנו "כִּי אֶהְיֶה לְךָ" (דברים כג, ו) – ואל אוהב פונים בדיבור ישיר ומתוך קרבה. אך בה בעת אנו זוכרים כי הוא "האל הגדול הגיבור והנורא אל עליון..." ("מתוך תפילת העמידה"), ואליו פונים מתוך יראה ומתוך מודעות למרחק הגדול. מתח זה מתואר באופן פיוטי מופלא בשירו של ר' יהודה הלוי "יה אנה אמצאך / מקומך נעלה ונעלם // ואנה לא אמצאך כבודך מלא עולם", והוא עולה גם משירי קודש אחרים. מעניין כי בשירנו סיפורי העבר משתמשים בלשון נסתר כלפי הקב"ה, ואילו הבקשות לעתיד פונות אליו בלשון נוכח ובדיבור ישיר.